

УДК 340(477)(031)
ББК 67(4УКР)я2
В27

Редакційна колегія 1-го тому:

**В. Д. Гончаренко (голова редколегії),
О. В. Зайчук, В. М. Єрмолаєв, В. В. Лемак,
В. О. Рум'янцев, І. Б. Усенко, О. Н. Ярмиш**

В27 **Велика українська юридична енциклопедія : у 20 т. — Х. : Право, 2016.**

ISBN 978-966-937-048-8

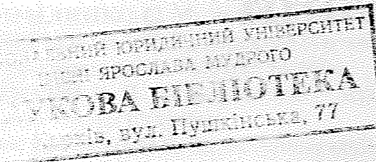
Т. 1 : Історія держави і права України / редкол.: В. Д. Гончаренко (голова) та ін. ;
Нац. акад. прав. наук України ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України ; Нац.
юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. — 848 с. : іл.

ISBN 978-966-937-049-5

Видання є систематизованим зводом знань про суспільний, державний лад, джерела й основні
інститути права, які характеризують багатовікову історію українського державотворення.

Розраховане на науковців, викладачів, студентів вищих навчальних закладів, а також усіх тих,
хто цікавиться історією держави і права України.

УДК 340(477)(031)
ББК 67(4УКР)я2

ISBN 978-966-937-049-5 (т. 1)
ISBN 978-966-937-048-8

- © Національна академія правових наук України, 2016
- © Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України, 2016
- © Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, 2016
- © Видавництво «Право», 2016

ПЕРЕДМОВА

Перший том «Великої української юридичної енциклопедії» містить матеріали, що стосуються найбільш важливих подій, досвіду та традицій багатовікового українського державотворення. Продовження цих традицій неможливе без глибокого, об'єктивного й достовірного висвітлення та усвідомлення історії держави і права України, опрацьован-ня і запозичення цих досягнень в умовах сьогодення, з'ясування причин невдач.

На основі останніх здобутків юридичної та історико-правової науки в першому томі подані статті, що стосуються загальних закономірностей виникнення й розвитку типів і форм української державності, її територіального устрою, політичного режиму, організації та діяльності державних інституцій, зокрема вищих представницьких органів, вищих та місцевих органів влади і управління, органів місцевого самоврядування.

Значна увага в першому томі приділена проблемі формування українського права, основним його джерелам, найважливішим пам'яткам права, різним галузям і інститутам матеріального і процесуального права, становленню й розвитку системи законодавства в Україні, етапам, формам і наслідкам робіт із систематизації права.

Виходячи з того, що впродовж багатовікової історії українські землі входили до скла-ду різних держав, державні інституції і право яких суттєво впливали на здійснення дер-жавної влади та правовий уклад на українських землях, у першому томі міститься чима-ло статей стосовно державних установ і правових інститутів Великого князівства Литов-ського, Королівства Польського, Речі Посполитої, Російської імперії та Австро-Угорської монархії, які діяли на етнічних українських землях.

Підкреслюється безперервність розвитку української державності та її правової сис-теми, відкидається твердження про бездержавність низки її періодів. Автори виходять із того, що такі етапи становлення є спільною спадщиною українського народу та його су-сідів. Незважаючи на багаторічне перебування нашої держави у складі іноземних держав, Україна має власну історію державотворення і правотворення. Цей досвід безперервно формувався протягом багатьох століть і, розвиваючись, не втрачав зв'язків зі своїми ви-токами і першоджерелами.

Велика увага в контексті історії українського державотворення приділена персоналі-ям – видатним борцям за волю України. У першому томі Енциклопедії міститься ціла галерея портретів видатних державних, політичних та громадських діячів, борців за Українську державу та її збереження на різних етапах її історичного розвитку.

У першому томі цього видання розміщені також відомості про видатних україн-ських вчених-юристів, якими зроблено значний внесок у розвиток науки історії дер-жави і права України, дослідження ключових та проблемних питань українського державотворення.

Редколегія

Вранці 8 січ. відбулася таємна старшинська нарада за участю ген. старшини та полковників. Під час неї було погоджено того ж дня скликати заг. козац. раду. Про рішення старшини І. Виговський повідомив В. Бутурліну. По обіді відбулася заг. рада, на якій, крім гетьмана, ген. старшини та полковників, були присутні представники полк. старшини та незначна кількість рядового козацтва й переяслав. міщани. Відомо про участь у П. р. білоцерківського, канівського, київ., корсунського, миргородського, ніжинського, переяслав., полтавського, прилуцького, черкас., черніг., чигиринського полковників. Загалом на майдані, де відбувалася рада, налічувалося бл. 300 осіб, з них бл. 200 належали до полк. та сотенної старшини. На раді не були представлені лише Уманський, Паволоцький та Кальницький полки. Спочатку Б. Хмельницький виголосив промову, у якій охарактеризував шестирічну війну з Польщею, говорив про необхідність обрання протектора для України з 4-х варіантів – турец. султана, кримського хана, польс. короля чи рос. царя, надавши кожному характеристику. Потім учасники ради одноставно висловилися за прийняття царської зверхності. Повідомлення про прийняте радою рішення Б. Хмельницький відправив до В. Бутурліна. Після цього боярин у присутності козаків та міщан передав Хмельницькому царську грамоту. Ген. писар зачитав док-т, гетьман від імені Війська Запороз. пообіцяв вірно служити царям, а потім В. Бутурлін говорив про причини прийняття України під царську владу та пообіцяв якнайшвидшу військ. допомогу українцям.

Після загалом безпроблемного проходження усіх процедур виникла серйозна суперечність стосовно присяги, що засвідчило значні відмінності в політ. культурі сторін. На побажання Б. Хмельницького, аби представники Росії присягнули за царя в тому, що він зобов'язується не видавати Військо Запороз. Польщі та не порушувати вольностей, В. Бутурлін відповів, що в Росії присягають лише государеві піддані і не прийнято присягати від імені царя. При цьому посол зазначив, що монарх виконає укр. вимоги. Несподівана для Б. Хмельницького відповідь рос. сторони змусила його вийти з церкви та звернутися до присутніх представників козацтва щодо подальших дій. Оскільки нижчі верстви наполягали на присязі росіян, гетьман спробував переконати послів у необхідності цього акту, для чого відправив до них полк. П. Тетерю та Г. Сахновича, однак ця спроба не принесла позитивного результату. Проте, зваживши на нагальну потребу в рос. допомозі, українці на чолі з гетьманом вирішують присягнути на вірність царю самі та звернутися до нього з проханням про затвердження прав Війська Запороз. Б. Хмельницький зі старшиною та козаками присягнули в церкві, а потім гетьман завітав до резиденції В. Бутурліна, де прийняв від посла передані царем клейноди: прапор, булаву, ферязь і шапку, а також соболев як жалування.

Під час укладення угоди з Росією укр. уряд зберіг осн. завоювання в політ., соц. та екон. сферах, здобуті у ході революції, і насамперед держ. суверенітет і непорушність внутр. устрою своєї д-ви. Разом з цим Б. Хмельницький отримував шанс на перемогу у війні

з Річчю Посполитою за підтримки Росії та возз'єднання етнічних укр. земель в межах нац. д-ви. У міжнар. плані рада започаткувала процес юрид. виходу України з політ. системи Речі Посполитої та визнання її Росією. Однак із самого початку співіснування в одному політ. просторі таких двох значно різних утворень, як Росія з її централізованою монархією, та Україна з республік.-демократ. формою устрою, було приречене на конфронтацію.

Важливим є факт, що Переяслав. угода була прийнята найвищ. законодав. органом України – козац. радою. Однак фактично рішення ради стосувалося лише козац. України, тобто теренів Брацлавського, Київ. та Черніг. воеводств.

Юрид. оформлення рішення П. р. та наст. домовленості при прийнятті пакета док-тів отримали усталену в історіографії назву «Березневі статті 1654». Прав. ознаки укр.-рос. угоди засвідчували встановлення номінальної васальної залежності чи протекторату. Однак ці домовленості проіснували недовго у зв'язку з порушенням їх з боку Рос. д-ви. Через чотири з половиною роки вони були розірвані, і у 1658 гетьман І. Виговський уклав Гадяцький договір з Річчю Посполитою.

Лит.: Грушевський М. Переяславська умова України з Москвою. К., 1917; Яковлів А. Договір Богдана Хмельницького з Москвою 1654 року. Н.-Й., 1954; Федорук Я. Міжнародна дипломатія і політика України 1654–1657, ч. 1. Л., 1996; Смолий В., Степанков В. Українська державна ідея XVII–XVIII ст.: проблеми формування, еволюції, реалізації. К., 1997; Переяславська рада 1654 року. (Історіографія та дослідження). К., 2003; Брехуненко В.

Московська експансія і Переяславська Рада 1654 року. К., 2005; Горобець В. «Волимо царя східного». Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава. К., 2007; Смолий В., Степанков В. Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет. К., 2009.

В. М. Литвин.

ПЕРЕЯСЛАВСЬКІ СТАТТІ 1659 – статті (конституції) договірних умов, прийняті спеціально скликаною Ген. козац. радою 27 жовт. (6 листоп.) 1659 у м. Переяславі (тепер Переяслав-Хмельницький Київ. обл.), яка уконституціювала умови обрання гетьманом Ю. Хмельницького (17 (28) жовт. 1659), і підтверджені моск. царем.

Після позбавлення булави І. Виговського, Ген. військ. рада 23–24 верес. 1659 на Росаві проголосила Ю. Хмельницького гетьманом Війська Запороз. Найскладнішими проблемами, що постали перед гетьманом, були зовнішньополіт.: на Правобережжі стояли польс. підрозділи, на Лівобережжя ступила рос. армія, непередбачуваною залишалась поведінка кримського хана після відсторонення від гетьманства І. Виговського. Ю. Хмельницький зі старшиною ретельно готувався до укр.-рос. переговорів, розробив свій проект (т. зв. Жердівські статті 1659), в основу якого було покладено Берез. статті 1654. За наполяганням рос. уряду Ген. рада в Переяславі 17 жовт. підтвердила обрання гетьманом Ю. Хмельницького, а 27 жовт. затвердила П. с. 1659.

П. с. 1659 були прийняті під тиском рос. князя О. Трубецького, що значно змінив їх проект, включив цілий ряд положень, нав'язаних царським урядом.

Унаслідок «Акт избранія в Запоржскіе Гетманы Юрія Хмельницького» складался зі сфальшованих Статей Б. Хмельницького та нових статей, «постановлених» царським указом і прийнятих Ген. радою. До тексту Статей Б. Хмельницького були внесені суттєві зміни: їх стало 14 замість 11, нова ред. ст. 5, яка раніше дозволяла гетьману іноз. послів «вольно прийняти», в ст. 9 прямо забороняла гетьману приймати іноз. послів; змінена й ст. 10 про стосунки з Кримом. Змінена ред. й ін. статей на користь повноважень моск. уряду.

«Нові статті» (статті 1–18) П. с. 1659 наказували гетьману зокрема таке: «быти верну и навеки», зрадників карати смертю, «о всяких ссорных делах» писати царю доноси (ст. 3); Війську Запороз. завжди «быть готову» до служби царю, послать кілька полків «безо всякого мотчанья» (статті 1, 2); без царського указу і «повеленья» гетьману з усім військом «никуда не ходить», сусіднім д-вам не допомагати, а хто наважиться на таке – карати смертю (ст. 4); цар «велел» своїм воеводам з військами, крім Києва, тепер бути в «своих Царского Величества Черкасских городех» – Переяславі, Ніжині, Чернігові, Брацлаві, Умані, «в войсковые права и вольности не вступать» (ст. 5); відкликати козац. залоги з Білорусі (ст. 6); без царського указу козац. старшина і Військо Запороз. не мали права змінювати гетьмана («самим Гетьмана не переменять»). Далі у статтях йшлося про таке: гетьман без Ген. ради не міг призначати і звільняти полковників та ген. старшин (ст. 7); «всяким начальным людям, кроме православных Христиан,

иных... не быть», новообраних полковників приводити до присяги (ст. 8); про видачу царю «изменика» І. Виговського та його родичів (ст. 9); про заборону надання урядів його прихильникам (ст. 10); при гетьмані бути з обох сторін Дніпра ген. судді, осавулу, писарю (ст. 11); тих полковників і «начальных людей», хто служив вірно цареві, гетьман не повинен карати смертю без царського дозволу (ст. 12); про надання свободи полоненим (ст. 13); про повернення рос. прапорів і гармат, втрачених у Конотопській битві (ст. 14); про відкликання козаків зі Старого Бихова, де буде рос. залога (ст. 15); про повернення рос. поміщикам збіглих селян-кріпаків, а також селян – утікачів з України (ст. 16); про обов'язок міщан і бурмистрів надавати «кормы и подводы» государевим людям (ст. 17); хто з старшин, козаків чи міщан порушить вірність цареві, вище викладеним статтям, будуть карані смертю (ст. 18).

Таким чином, текст П. с. 1659 нагадує, швидше, царський ультиматум Ю. Хмельницькому і Війську Запороз., ніж договірні статті з викладом прав і обов'язків обох сторін. Порівняно з Берез. статтями 1654, П. с. 1659 суттєво звужували автономію України, а фактично закріплювали її прав. статус як обмеженої автономії у складі Росії. Промовисто, що статті 3, 4, 5, 6, 9, 10, 16, 18 закінчуються вимогами кари, найчастіше – смертною, для порушників обов'язків, сформульованих у статтях.

Офіційно П. с. 1659 залишалися чинними до обрання нового гетьмана Д. Многогрішного і прийняття Глухівських статей 1669.

Лит.: Полное собрание Законов Российской Империи (1649–1675), т. 1. СПб., 1830; Єрмолаєв В. М., Козаченко А. І. Органи влади і управління Української держави (друга половина XVII–XVIII ст.). Х., 2002; Українське козацтво: Мала енциклопедія. К., 2006; Україна: хронологія розвитку, т. 4. К., 2009.

В. М. Єрмолаєв.

ПЕРЕЯСЛАВСЬКІ СТАТТІ 1674 – акт приведення 10 полків, «старшини і всіх жителів» Правобережжя у підданство рос. цареві й номінування гетьмана Лівобережжя І. Самойловича гетьманом обох боків Дніпра.

Скликана 17 (28) берез. 1674 у Переяславі Ген. рада, на яку прибули також полковники і старшина правобереж. полків, у присутності царського воеводи Г. Ромодановського і гетьмана Лівобережжя І. Самойловича дала згоду і затвердила статті договору.

П. с. 1674 містять 20 статей. Вони в основному повторювали Глухівські (1669) та Конотопські (1672) статті, проте мали й деякі суттєві відмінності щодо подальшого обмеження автономії України. Статті закріплювали «вічне підданство» Гетьманщини рос. цареві, обіцянку старшини і козаків служити йому «до смерти живота своего», воювати проти турец. султана і кримського хана, а цар обіцяв боронити рос. військами укр. населення від ворогів. На випадок нападу козац. військо збирається на р. Росаві, куди буде вислано і царське військо (статті 1, 2). Без царського указу гетьману і старшині заборонялось заходити у зносини з «посторонними монархами», а листи від них «не распечатывая» мали надсилатися госу-

дарю (ст. 3). Правобереж. козац. полкам заборонялося подавати допомогу польс. чи турец. стороні в разі їх наступу (ст. 4). Статті 5, 10 закріплювали згоду старшини доносити цареві про вселякі «ссоры», міжусобиці, заворушення в укр. містах. Козакам заборонялося без цар. указу «переменять» гетьмана – лише в разі смерті гетьмана вони можуть обирати нового «по их правам» (ст. 6). Рада затвердила й ще одне застереження: щоб козаки і старшина від гетьмана «никакой неволи и жесточи не терпели», щоб без рішення старшинської ради або суду він «безвинно не чинил» розправу, у т. ч. і над посполитими (ст. 12). Повторювалися положення попередніх статей про захист майнових прав і вольностей козаків і міщан, про повернення втікачів із Росії, про заборону на продаж у Моск. д-ву вина і тютюну й про те, щоб не чинити «порухи» царській казні (статті 11, 13–15). Козац. реєстр зменшувався до 20 тис., встановлювалися розміри платні козакам-реєстровцям і старшині (ст. 16). Регламентувався порядок поштового зв'язку з Москвою (статті 18–19). У разі перемовин Росії з Польщею чи Кримом укр. послам на них «не быть», цар брав на себе зобов'язання лише «уведомить» Війську Запороз. про результати переговорів (ст. 20).

Умови П. с. 1674 були перекреслені поразкою від полків П. Дорошенка з кримськими татарами під Чигирином і втратою рос. контролю над Правобережжям.

Лит.: Полное собрание Законов Российской Империи (1649–1675), т. 1. СПб., 1830; Бантыш-Каменский Д. Н. История Малой России от водворения славян в сей стране